

рисую всіх адиктивних процесів є імпульсивність. Севит повторює висновок Феніхеля про те, що адикти діють так, ніби будь-яка напруга грозила їм важкою травмою. Тому їхньою основною метою стає уникнення напруги й болю, а не досягнення задоволення. Будь-яка напруга сприймається як провісник явної погрози існуванню, так само як дитиною сприймається почуття голоду. Севит затверджував, що існуючий погляд на проблему надає надмірного значення простому пошуку задоволення, прагненню випробувати захват, підйом або ейфорію, у той час як розпачлива потреба врятуватися від нестерпного для адиктивної особистості напруги не була виявлена повною мірою. Ейфорія часто триває недовго; сонливість або ступор впливають незабаром після того, як у наркомана пробуджується жагуче бажання прийняти наркотики. Життя наркомана проходить у чергуванні задоволення «наркотичного голоду» і наркотичного ступору, як у житті дитини чергується почуття голоду й сон. Поки напруга не буде повністю знята, адикт залишається в ситуації, що нагадує недиференційований стан немовляти, коли той, ще не здатний вгамовувати напругу, виявляється переповненим стимулами, від яких у нього поки немає адекватного механізму захисту [6, с.43].

У кожної людини присутнє ядро адиктивних процесів, що проявляється в таких м'яких формах, як пристрасть до їжі, тютюну, насолодам або кава. Севіт припустив, що саме мінливості на ранньому етапі формування Его й на етапі його наступного дозрівання, що сприяють фіксації й підтримуючу регресію, значною мірою визначають схильність людини до виникнення руйнівної, патологічної тяги до наркотиків й алкоголю [6, с.47].

Висновки. Таким чином, з метою корекції психіки людини доцільно розробити систему впливу і регуляцію на адиктивну особистість, як психологічного індивідуму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Предупреждение подростковой и юношеской наркомании. //Под ред. С.В.Березина, К.С. Лисецкого, И.Б. Орешниковой. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 207 с.
2. Пятницкая И.Н. Наркомания. – М.: Медицина, 1994. – 119 с.
3. Фрейд А. Психология “Я” и защитные механизмы. // Фролов Ю.И. Психология подростка. – М., 1997. –С. 64 – 90.
4. Якобсон П.М. Чувства, их развитие и воспитание. – М., 1976. – С. 64
5. Rado, S.The psychoanalysis of pharmacothymia. Psychoanal.1933. – С.1-23.
6. Savitt, R. Psychoanalytic studies on addiction: Ego structure in narcotic addiction. Psychoanal. 1963. – 103 с.

УДК 371.9(075.8)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗОРОВОГО СПРИЙМАННЯ У ДІТЕЙ З ЗНМ

Корнєв С.І.

кандидат педагогічних наук, доцент
Інститут корекційної педагогіки та психології
НПУ імені М.П. Драгоманова

У статті вивчаються проблеми сприймання у дітей з вадами мовлення. Представлено результати теоретичного аналізу й експериментального дослідження особливостей сприймання у дітей старшого дошкільного віку з загальним недорозвиненням мовлення.

В статье изучаются проблемы восприятия у детей с нарушениями речи. Представлены результаты теоретического анализа и экспериментального исследования особенностей восприятия у детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи.

The problems of preschool children perception's forming are researched in the article. The results of theoretic analysis and experimental investigation of special features of perception's development of elder preschool children with general speech dissability are represented.

Ключові слова: сприймання, зорове сприймання, порушення мовлення, загальне недорозвинення мовлення, дошкільний вік.

Ключевые слова: восприятие, зрительное восприятие, нарушения речи, общее недоразвитие речи, дошкольный возраст.

Key words: perception, visual perception, violations of speech, general speech dissability, preschool age.

Одна з основних тенденцій у житті сучасного українського суспільства пов'язана з актуалізацією інтересу до проблеми людини. В подальшій гуманізації й індивідуалізації системи освіти, зокрема - дошкільної ланки освіти, величезного значення набувають розробки нових технологій, що реалізують орієнтацію на розвиток особистості дитини, її індивідуальності.

Розвиток зорового сприймання набуває особливої значущості в старшому шкільному віці в контексті підготовки дитини до школи, тому що цей період є сензитивним для формування вміння вчитися, тобто для оволодіння змістом, засобами й способами дії. Крім того, розвиток зорового сприймання озброює дитину різноманітним набором способів обробки візуального матеріалу, що дозволить їй використовувати своє сприймання для успішного виконання навчальної діяльності й тим самим допоможе повноцінній особистісній самореалізації.

Дослідження, проведені рядом авторів (Л.А.Венгер [2], А.В.Запорожець [4], В.В.Любимов [7], Н.А.Менчинська [8], О.В.Трошин та Є.В.Жуліна [12] й ін.), свідчать про ефективність цілеспрямованого й систематичного розвитку зорового сприймання в дітей за допомогою навчання їх перцептивним прийомом для виконання конкретної діяльності.

Роботи вітчизняних психологів з проблеми сприймання, "сенсорних здібностей" можна умовно розділити на два типи: одні з них розглядають розвиток сприймання (загальні здібності), і "сенсорні (спеціальні) здібності" як розвиток перцептивних дій у контексті конкретних видів діяльності (Л.А.Венгер [2], А.В.Запорожець [4], Т.Ю.Симонова [10], А.У.Рузька [11], Л.С.Цветкова [14]), інші розглядають формування зорового образу в якості чуттєвої основи розвитку розумової діяльності, образ у цьому зв'язку відіграє другорядну роль, забезпечує розвиток інтелектуальних процесів як першочергових основ пізнавальної діяльності (В.Б.Дорохов [3], С.Ф.Лєвяш [5], О.Р.Лурія [6], Н.А. Менчинська [8] та ін.).

Л.А.Венгер [2], А. В. Запорожець [4], В.В.Любимов [7], А.У.Рузька [11] досліджували генезис сприймання, "сенсорних здібностей". До старшого дошкільного віку, як відзначає В.В.Любимов [7], сприймання здобуває характер експериментування, дослідницьких дій, послідовність яких визначається не зовнішніми враженнями дитини, а поставленим перед нею завданням, змінюється характер орієнтовно-дослідницької діяльності. Від зовнішніх практичних маніпуляцій із предметом діти переходять до ознайомлення із предметом на основі зору й дотику. Найважливішою відмінною рисою сприймання дітей дошкільного віку виступає той факт, що, з'єднуючи в собі досвід інших видів орієнтовної діяльності, зорове сприймання стає одним з провідних видів сприймання.

У дошкільників з мовною патологією розвиток зорового сприймання відстає від норми й характеризується недостатньою сформованістю цілісного образу предмета (Н.А.Менчинська [8]). Дослідження показують, що просте зорове впізнавання реальних об'єктів і їхніх зображень не відрізняється в цих дітей від норми. Утруднення з'являються при ускладненні завдань (впізнавання предметів в умовах накладення, зашумлення). Так, діти з ЗНМ сприймають образ предмета в ускладнених умовах з певними труднощами: збільшується час ухвалення рішення, діти не впевнені в правильності своїх відповідей, відзначаються помилки впізнання, число яких збільшується при зменшенні кількості інформативних ознак предметів [8].

У реалізації завдання на перцептивні дії діти даної категорії частіше користуються елементарними формами орієнтування, тобто примірюванням до еталона, на відміну від дітей з нормальним розвитком мовлення, які переважно використовують зорове співвіднесення. Діти з ЗНМ нерідко при примірюванні фігур орієнтуються не на їхню форму, а на колір. Причому в хлопчиків часто виявляються більш низькі результати, ніж у дівчат [12].

При дослідженні зорового сприймання в дітей молодшого шкільного віку з ЗНМ вивчалися наступні гностичні функції: оптико-просторовий гнозис, просторові уявлення, лицьовий гнозис, пальцевий й оральний стереогноз (Л.С. Цветкова [14]).

При дослідженні дошкільників з ЗНМ автори підкреслюють, що ці діти в основному мають низький рівень розвитку буквеного гнозиса: вони важко диференціюють нормальне й дзеркальне написання букв, не дізнаються букви, накладені одна на одну, виявляють труднощі в називанні й порівнянні букв, подібних графічно, і навіть у називанні букв друкованого шрифту, даних безладно. У зв'язку із цим багато дітей виявляються не готовими до оволодіння письмом. При вивченні особливостей орієнтування дітей з ЗНМ у просторі виявилось, що вони в основному утруднюються в диференціації понять "праворуч" і "ліворуч", що позначають місцезнаходження об'єкта, а також не можуть орієнтуватися у власному тілі, особливо при ускладненні завдань [5]; [10]; [11]; [14].

У продуктивності сприймання дитиною предмета величезне значення має дія, якою користується дитина з ЗНМ при сприйманні. Так у процесі сприймання, дитина з ЗНМ здобуває свій особистий досвід, засвоюючи одночасно досвід суспільний. Розвиток сприймання характеризується, таким чином, не тільки зміною його точності, обсягу, свідомості, але й перебудовою самого способу сприймання. Цей процес почуттєвого пізнання стає усе більше досконалим [5].

Дошкільникам з ЗНМ важко правильно сприймати картинку. Адже навіть найпростіша картинка, що включає в себе зображення хоча б двох предметів, дає їх у якихось просторових зв'язках. Осмислювання цих зв'язків, необхідне, щоб розкрити взаємини між частинами картинки, з важливим показником визначення загального розумового розвитку дитини. Так, А. Біне ввів це завдання в складену їм вимірювальну "скелю розуму" [15]. При цьому він, а потім В. Штерн встановили, що існують три рівні (стадії) сприймання дитиною картинки. Перша - стадія перерахування (або, за В.Штерном, предметна), характерна для дітей з ЗНМ до 5 років; друга - стадія опису (або дії), що триває від 6 до 9-10 років; третя - стадія тлумачення (або відносин), характерна для дітей з ЗНМ, старших за 9-10 років [15].

Намічені А. Біне й В. Штерном [15] стадії дозволили розкрити еволюцію процесу сприймання дитиною складного об'єкта - картини й побачити, що діти з ЗНМ у процесі розумового розвитку переходять від фрагментарного сприймання, тобто впізнавання окремих предметів, ніяк між собою не зв'язаних, до виявлення спочатку їхніх функціональних зв'язків (що людина й робить), а потім і до розкриття більше глибоких відносин між предметами і явищами: причин, зв'язків, обставин, цілей []; []; [].

Важливе значення має й те, яке емоційний стан переживають діти дошкільного віку з ЗНМ: емоцію радості й гніву, виражену в міміці персонажів на картині, вловлюють легше, ніж вираження смутку й суму. Важливу роль у розвитку соціальної перцепції дитини грає дорослий. У процесі керівництва діяльністю дітей дошкільного віку з ЗНМ, їхнім спілкуванням, сприйманням ними художніх творів дорослий звертає увагу на різні сторони повдінки дошкільника, його зовнішній вигляд, прояв особистісних, інтелектуальних, вольових якостей. Оцінюючи й фіксуючи їх, дорослий не тільки допомагає дітям краще зрозуміти оточуючих людей, але й формує в них "точки зору на людей", "еталони", з якими вони повинні "звіряти" свою поведінку і якими вони повинні "міряти" поведінку своїх товаришів.

Експериментальне дослідження зорового сприймання дітей з ЗНМ за допомогою даних субтестів проводилось на базі ДНЗ №565 для дітей з вадами мовлення та ДНЗ №22 м. Києва.

У дослідженні взяли участь 18 дітей старшого дошкільного віку з ЗНМ III рівня і 18 дітей з нормальним розвитком мовлення.

Сприймання у дітей з ЗНМ в порівнянні з дітьми з нормальним розвитком мовленням має свою специфіку. Діти з ЗНМ в умовах зорового сприймання переважно орієнтуються не на форму, а на колір. У них виникають проблеми при сприйманні в ускладнених умовах; ефективність сприймання також знижується в тих випадках, коли у дошкільників з ЗНМ відчутній чіткий нейрофізіологічний зв'язок між назвою предмета та його уявним образом.

Субтест 1 (методика "Зорово-моторна координація" Л.Бендер [3]) включав проведення безперервних прямих, кривих і вигнутих під різними кутами ліній від заданого початку до заданого кінця межами або за заданим зразком.

У дітей без мовленнєвих вад значних відмінностей за якістю виконання різних завдань даного субтесту не виявлено. Однак виявлення значної кількості дітей з нормальним розвитком мовлення, у яких рівень зорово-моторної координації не досягає високого, свідчить про те, що розвиток даної функції в дошкільному віці ще не завершується.

Результати виконання завдань на зорово-моторну координацію у дітей з ЗНМ III рівня є дещо гіршими, ніж у дітей з нормальним розвитком мовлення. Так, лише 22,22% досліджуваних було зараховано до високого рівня виконання даного субтесту, тоді як серед дітей з нормальним розвитком мовлення цей показник складає 44,44%. Переважну більшість дітей з ЗНМ зараховано до низького (38,89%) і середнього (38,89%) рівнів виконання даної методики. Діти з ЗНМ III рівня гірше виконують завдання на зображення горизонтальних ліній і малювання за переривчастою лінією, ніж завдання на малювання вертикальних ліній. За результатами виконання завдань можна зробити висновок, що діти з ЗНМ III рівня гірше виконують завдання на зображення горизонтальних ліній і малювання за переривчастою лінією, ніж завдання на малювання вертикальних ліній.

Субтест 2 (методика "Фігуро-фонове розрізнення" Р.С.Нємова [9]) включає знаходження заданої фігури при збільшенні кількості фонових фігур. У завданнях використані перетинання фігур і "сховані" геометричні фігури. Ефективність сприймання форми предметів у дітей з ЗНМ III рівня і дітей з нормальним розвитком мовлення значною мірою відрізняється. Так, результати виконання субтесту 1 дітьми з ЗНМ є значно гіршими, ніж у дітей без мовленнєвих вад. На нашу думку, такі результати зумовлені тим, що, як зазначають О.В.Трошин та Є.В.Жуліна, діти з ЗНМ переважно орієнтуються на форму, а не на колір предметів [12].

Сприймання форми також ускладнюється недостатньою сформованістю у дітей з ЗНМ уявлень про назви деяких форм предметів. Цим і пояснюється той факт, що результати виконання завдань на сприймання таких форм, як "коло", "напівколо" і "прямокутник" у дітей з ЗНМ є кращими, ніж що результати виконання завдань на сприймання "хреста", а також "п'ятикутної" та "шестикутної зірок".

Результати виконання дітьми з ЗНМ завдань субтесту показали, що в умовах перекреслення й

накладання якості впізнавання навіть добре знайомих фігур дітьми з ЗНМ ускладнюється, особливо коли в завданні наявні більш складні для сприймання фігури (5- і 6-кутні зірки).

Сприймання форми ускладнюється недостатньою сформованістю у дітей з ЗНМ уявлень про назви деяких форм предметів. Цим і пояснюється той факт, що результати виконання завдань на сприймання таких форм, як "коло", "напівколо" і "прямокутник" у дітей з ЗНМ є кращими, ніж що результати виконання завдань на сприймання "хреста", а також "п'ятикутної" та "шестикутної зірок". У цілому результати більшості учасників експерименту (72,33%) за даним субтестом не досягають високого рівня.

Субтест 3 (методика "Сталість обрисів" Л.А.Венгера [2]) спрямований на виявлення навичок впізнавання центральної геометричної фігури, що має різні розміри, тони, текстури й розташування в просторі. Для впізнавання в якості центральної пропонуються коло й квадрат. В умовах завдання на одночасне впізнавання предметів за кольором і формою результативність сприймання дітей старшого дошкільного віку в порівнянні з виконанням попередніх субтестів погіршується. При цьому результати дітей з ЗНМ III рівня залишаються значно гіршими, ніж у дітей з нормальним розвитком мовлення. Так, серед дітей з нормальним розвитком мовлення до високого рівня виконання даної методики було зараховано 39,13% опитуваних, а серед дітей з ЗНМ - 16,67%. Кількість учасників експерименту з низьким рівнем здатності до впізнавання центральної геометричної фігури серед дітей з нормальним розвитком мовлення становить 16,67%, а серед дітей з ЗНМ - 58,33%. В умовах завдання на одночасне впізнавання предметів за кольором і формою результативність сприймання дітей старшого дошкільного віку в порівнянні з виконанням попередніх субтестів погіршується. При цьому результати дітей з ЗНМ III рівня залишаються значно гіршими, ніж у дітей з нормальним розвитком мовлення. При цьому в обох досліджуваних групах дітей результати виконання даного субтесту є вищими за результати виконання першого завдання. Така динаміка зумовлена звиканням дітей до виконання завдання, а також тим, що коло (запропонована в другому завданні фігура) є легшою для сприймання геометричною фігурою, ніж прямокутник.

Субтест 4 (методика "Положення в просторі" Б.Г.Анан'єва та Є.Ф.Рибалко [1]) включає впізнавання повернених і перегорнутих геометричних фігур, груп фігур і букв у серіях. Результати впізнавання положень символів і геометричних фігур в просторі у дітей з ЗНМ значно відстають у дітей з нормальним розвитком мовлення. Найкращі результати у дітей з ЗНМ було виявлено при сприйманні кіл (добре знайомих, зручних для сприймання фігур), найгірші - при сприйманні куточків.

Результати впізнавання положень символів і геометричних фігур в просторі у дітей з ЗНМ відстають у дітей з нормальним розвитком мовлення. Кількість дітей з ЗНМ з високим рівнем виконання даного завдання становить 27,77%, а серед дітей з нормальним розвитком мовлення - 44,44%. До низького рівня виконання даного субтесту було зараховано 58,33% дітей з ЗНМ і 22,22% дітей з нормальним розвитком мовлення. При виконанні даної методики найкращі результати у дітей з ЗНМ було виявлено при сприйманні кіл (добре знайомих, зручних для сприймання фігур), найгірші - при сприйманні куточків. Також аналіз результатів експерименту показує, що в умовах одночасного пред'явлення декількох фігур з метою порівняння їх з еталонами результати сприймання у дітей з ЗНМ значно ускладнюються. Це зумовлюється недостатнім розвитком здатності до розподілу сприймання й одночасного сприймання й здійснення мисленнєвих операцій (аналізу й порівняння) з декількома об'єктами у дітей з ЗНМ.

Субтест 5 (методика "Просторові відношення" Б.Г.Анан'єва та Є.Ф.Рибалко [1]) включає аналіз і копіювання нескладних форм, що складаються з ліній різної довжини й кутів. Накладання предметів один на один майже не впливає на ефективність зорового сприймання дітей з нормальним розвитком мовлення. Однак результати дітей з ЗНМ III рівня є значно нижчими (високому рівню не відповідають результати жодної дитини, до середнього рівня зараховано 22,22% дітей з ЗНМ, до низького - 77,78% досліджуваних). Це свідчить про складність одночасного сприймання дітьми старшого дошкільного віку з ЗНМ III рівня, особливо в умовах накладання один на інший. Результати виконання даного субтесту дітьми з нормальним розвитком мовлення і з ЗНМ III рівня свідчать про те, що засвоєння навичок просторового сприймання у старших дошкільників ще не завершено.

Такі результати зумовлені тим, що завдання на відтворення фігури за крапковим контуром й пошук такої самої за формою фігури з ряду запропонованих є складним завданням, яке вимагає одночасної активізації зорово-просторового сприймання, довільної пам'яті, логічного мислення, дрібної моторики й продуктивної уваги.

Оскільки у дітей з ЗНМ недостатній розвиток навичок сприймання зумовлює гальмування і інших пізнавальних процесів, то це і зумовлює той факт, що результати даного субтесту у дошкільників з ЗНМ III рівня є найгіршими з усіх попередніх субтестів.

Субтест 6 ("Комплексний" Р.С.Немова [9]) включає аналіз фігур з наступним домальовуванням їх частин за зразком. За результатами даної методики можна зробити висновок про те, що в стихійних умовах формування навичок зорового сприймання у дітей з нормальним розвитком мовлення й з ЗНМ III рівня відбувається недостатньо. уявлень про об'єкти, що сприймаються, призводить до зниження рівня зорового сприймання.

Наявність мовленнєвого дефекту, яке ускладнює формування образів і дітей з ЗНМ III рівня.

Результати сприймання кольору у дітей з ЗНМ III рівня є значно вищими, ніж результати сприймання форми й просторового розташування предметів. Однак деякі труднощі у дітей з ЗНМ при сприйманні змішаних кольорів (бузкового, помаранчевого, сірого, коричневого та ін.).

Накладання предметів один на одний майже не впливає на ефективність зорового сприймання дітей з нормальним розвитком мовлення. Однак результати дітей з ЗНМ III рівня є значно нижчими. Це свідчить про складність одночасного сприймання дітьми старшого дошкільного віку з ЗНМ III рівня, особливо в умовах накладання один на інший.

Результати сприймання форми предметів за методикою "Чим залатати килимок?" Л.А.Венгера [2] у дітей з ЗНМ III рівня є значно вищими, ніж результати зорового сприймання геометричних фігур за попередніми методиками.

Такі результати зумовлені тим, що формування абстрактного мислення у старших дошкільників проходить тільки початкові етапи і конкретні, побутові об'єкти (килимки й латки) є значно легшими для сприймання дошкільниками, ніж абстрактні геометричні фігури. Однак і за цією методикою результати в групі дітей з ЗНМ III рівня є значно нижчими, ніж в групі дітей без мовленнєвих вад.

У цілому розвиток зорового сприймання у дітей старшого дошкільного віку з ЗНМ III рівня (особливо, сприймання форми й просторових відношень предметів) значно відстає від норми. Це зумовлює необхідність розробки і впровадження в практику роботи спеціальних психологів логопедичних дошкільних навчальних закладів корекційно-розвивальних програм з активізації сприймання для дітей старшого дошкільного віку з ЗНМ.

СИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ананьев Б.Г. Особенности восприятия пространства у детей / Б.Г.Ананьев, Е.Ф.Рыбалко. - М.: Знание, 1999. - 468 с.
2. Венгер Л.А. Восприятие и обучение (дошкольный возраст) / Венгер Л.А. – М.: АСТ-ПРЕСС, 1999. - 472 с.
3. Дорохов В.Б. Психомоторный тест для диагностики зрительно-моторной координации при прослеживании движущихся объектов / Дорохов В.Б., Арсеньев Г.Н., Лаврова Т.П. и др. // Экспериментальная психология в России: Традиции и перспективы. - М.: РАН, 2010. - С. 252-256.
4. Запорожец А.В. Особенности и развитие процесса восприятия / А.В.Запорожец //Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии под ред. Ильясова И.И., Ляудис В.Я. - М.: Наука, 1999. - 328 с.
5. Левяш С.Ф. Дифференцированный подход к развитию восприятия детей с общим недоразвитием речи / С.Ф.Левяш, С.П.Хабарова // Развитие субъективности личности в процессе ее социализации: Коллективная монография / Под ред. Я.Л. Коломинского, С.И. Коптевой, А.П. Лобанова. - Минск: БГПУ, 1999. - 352 с.
6. Лурия А.Р. Внимание и память / Лурия А.Р. - М.: Наука, 1975. - 108 с.
7. Любимов В.В. Психология восприятия. / Любимов В.В. – М.: Эксмо, 2007. – 472 с.
8. Менчинская Н.А. Психологические проблемы неуспеваемости школьников / Менчинская Н.А. - М.: Педагогика, 1971. — 272 с.
9. Немов Р.С. Психология. Учебник для студ. пед. вузов в 3 кн. / Немов Р.С. - Кн. 3. Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. - М.: ВЛАДОС, 2000. - 632 с.
10. Симонова Т.Ю. Изучение развития восприятия изображений у детей дошкольного возраста с общим недоразвитием речи (тезисы доклада) / Т.Ю.Симонова // Молодые ученые - московскому образованию. Материалы IV городской научно-практической конференции молодых ученых и студентов учреждений высшего и среднего образования городского подчинения. – М., 2005. - 302 с.
11. Рузская А.У. Детская психология / Рузская А.У. - М.: «Университетское», 1988. - 220 с.
12. Трошин О.В. Логопсихология / О.В. Трошин, Е.В. Жулина. – М.: ТЦ Сфера, 2005. – 256 с.
13. Урунтаева Г.А. Дошкольная психология: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. - 5-е изд. / Урунтаева Г.А. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. - 350 с.
14. Цветкова Л.С. Нейропсихология и восстановление высших психических функций / Цветкова Л.С. - М.: Наука, 1990. - 162 с.
15. Шабалин С.Н. Психология дошкольников / Шабалин С.Н. – М.: Флинта, 1991. - 242 с.